

1990'LAR TÜRKİYE'SİNDE EKONOMİNİN SİYASET ÜZERİNE ETKİSİ: İSLÂMCI İDEOLOJİNİN YÜKSELİŞİ ÖRNEĞİ

Erhan Sandıkçı

ÖZ

Bu makalede Millî Nizam Partisi'nden Adalet ve Kalkınma Partisi'ne uzanan tarihiyle İslâmci siyasetin 1990'lardan itibaren iktidara gelme süreci ele alınmaktadır. 1996'da koalisyonun büyük ortağı olarak, 2002'de ise tek başına iktidara gelen İslâmcılığın güçlenmesinde hangi şartların etkili olduğu tartışılacaktır. Bu bağlamda yaygın açıklama biçimi olan "etkinin tepkiyi doğurması" tezi sorgulanacak, iktisadî süreçlerin İslâmcılığın büyümesindeki etkisi araştırılacaktır. Bu amaçla 1980'lerden 2000'lere kadar olan dönemde Türkiye'yi ve Orta Doğu bölgesini şekillendiren dinamiklerdeki değişimlere değinilerek 20 yıllık bir sürecin genel hatları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâmcılık, AKP, Millî Görüş, Neo-liberalizm, 12 Eylül, 28 Şubat

GİRİŞ: EKONOMİ-SİYASET İLİŞKİSİ VE TÜRK SİYASÎ TARİHİ

Sosyoloji biliminin ortaya çıkışından itibaren çeşitli düşünürler toplumsal değişimin nedenlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Modern toplumu yaratan dinamikleri anlama çabasıyla başlayan ve toplumları değişmeye sevk eden etkenleri açıklayan bu çalışmalarda birbirinden farklı kuramlar oluşturulmuştur. Tarihin tekerleğinin nasıl döndüğünü çeşitli şekillerde anlatan bu yaklaşımlarda değişimin odak noktası olarak farklı unsurlara ağırlık verilmiştir. Örneğin Karl Marx'a göre değişimin ana kaynağı düşünceler ve inançlar değil iktisadî etkiler ve bu çerçevede oluşan "sınıf"lar arasındaki çatışmalardır.¹ Marksizmin tarihi açıklama yöntemi olan "tarihsel materyalizm" bu temel üzerine kurulmuş olup en popüler ifâdesi Komünist Manifesto'daki "*Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir.*"² cümlesidir. Max Weber ise ekonomiye ana belirleyici rolü vermemiş, düşünce ve inançların da aynı düzeyde etkili olduğunu vurgulamıştır.³ Örneğin Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu'nda Protestanlık ile Batı kapitalizminin ortaya çıkışı arasındaki nedenselliği açıklamıştır. Emile Durkheim geleneksel toplum ile modern toplum arasındaki başlıca farkın toplumsal işbölümünde bulunduğunu,

¹ Anthony Giddens, Sosyoloji, Kırmızı Yay., 2012, s. 51

² Karl Marx, Friedrich Engels, Komünist Manifesto (Çev.: Nail Satlıgan), Yordam Kit., 2. basım, 2014, s. 38

³ Anthony Giddens, a.g.e, s. 52

“mekanik dayanışma”nın yerini “organik dayanışma”nın aldığını ifade etmiştir. Toplumsal değişimin temelinde işbölümünü, dolayısıyla teknolojiyi esas neden olarak görmüştür.⁴

Batı Avrupa’da ortaya çıkan bu sosyoloji teorileri çoğunlukla Batılı ülkelerin gelişimi üzerine odaklanmıştır. Tarihsel gelişme (veya gelişmeme) çizgisi Batı’dan farklı olan Batı dışı toplumların geçirdiği dönüşümler kimi zaman bu yaklaşımlarla uyuşmamaktadır. Yine de, Batı dışı toplumlardaki belirli bir değişim sürecini açıklamak için bu teorileri bütünsel olarak ele almaktan ziyade değişimin tetikleyicisi olan unsur hakkında Batı modellerine benzer bir arayışa girmek mümkündür. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün nedeni konusunda bir kesim yazar 1838 Baltalimanı Anlaşması’nın ve devamındaki benzer (serbest ticaret lehine) uygulamaların Osmanlı’yı yarı-sömürge hâline getirişinden bahsederken⁵, bir başka yaklaşıma göre nüfus artışının rakip devletlere göre düşük kalması ve dolayısıyla daha küçük ordularla savaşmak, ana nedendir.⁶ Daha popüler (umumî) olan iki zıt açıklama ise Osmanlı’nın bilim, akıl, aydınlanma gibi yeni değerlere gerekli önemi vermemesi ve tam tersi kendi geleneksel, dinî, tarihsel değerlerini terk edip “taklitçi” olmaya heveslenmesidir.

Bu makalede ele alınan İslâmcı ideolojinin 1990’lardan itibaren güçlenerek iktidara gelmesi süreci de şimdiye dek farklı gerekçelerle açıklanmıştır. Millî Görüş’ün içinden çıkan, İslâmcı söylemi yumuşatarak “muhafazakâr-demokrat” kimlik târifi yapan grubun 2002’de tek başına iktidara gelmesinden itibaren önemli dönüm noktalarında laiklik-şeriatçılık veya başka bir zâviyeden bakıldığında vesâyetçilik-liberal demokrasi eksenlerinde fırtınalı tartışmalar gündemi meşğûl ettiği ve bu dönüm noktalarında bir şekilde AKP iktidarı konumunu tahkim ettiği için, bahsettiğimiz süreci “bastırılanın geri dönüşü” kâbilinden açıklamalarla anlatma eğilimi öne çıkmıştır. Hattâ kimilerine göre -İslâmcılığın devlet eliyle bastırıldığı- 28 Şubat süreci, AKP’yi iktidara getirmek için yapılmış bir komplo idi! “Ters tepen aşırılık” eleştirisinden emperyalist komplo tezlerine kadar pek çok farklı yorum, İslâmcıların TSK ve yargı tarafından engellenmesi ve iktidara gelmeleri arasında bir nedensellik bağı kurumaktadır.

Kamuoyunda giderek ağırlık kazanan, hattâ İslâmcıların iktidarı altındaki 2019 Türkiye’sinin tek açıklaması hâline getirilen bu dinî-kültürel “etki-tepki” tezinin geçerliliğini sorgulamak için 1980’lerden 2000’lere kadar olan dönemde dünyanın, Orta Doğu’nun ve Tür-

⁴ Mahmut Kaya, “Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları”, Birey ve Toplum, 2. Cilt, 4. sayı, 2012, s. 111

⁵ Meselâ bkz. Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, Tekin Yay., 1. Cilt, 1996

⁶ Erhan Afyoncu, “Nüfusumuz Artmadığı İçin Bir İmparatorluğu Kaybettik”, Sabah, 31.01.2016

kiye'nin geçirdiği dönüşümleri incelemek gerekmektedir. Bu sûretle İslâmcıların iktidara gelişinde hangi dinamiklerin etkili olduğu ve iktisadî etkenlerin ne derece tesir ettiği anlaşılacaktır.

1. 1980 SONRASI TÜRKİYE GÖRÜNÜMÜ

1980'li yıllar hem Türkiye hem dünya için önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un uyguladığı "glasnost" (açıklık) ve "perestroyka" (şeffaflık) politikaları, nükleer silâh kapasitelerini azaltma süreciyle SSCB-ABD arasında yaşanan yakınlaşma, Berlin duvarının yıkılması gibi gelişmeler iki kutuplu dünya düzeninin sonunu işaret etmektedir. Refah devleti modelinin iflasını ilân eden 1970'lerin iktisadî bunalımı neticesinde Donald Reagan ve Margareth Thatcher'ın temsil ettiği "yeni sağ" siyaseti ile öne çıkan neo-liberal ekonomi politikaları, tâkip eden yıllarda tüm dünyayı etkisi altına alacaktır. Bu ekopolitik gündeme paralel olarak teknoloji ve iletişimde yaşanan büyük ilerlemelerle 1990'lara gelindiğinde "küreselleşme" tüm dünyada en popüler kavramlardan biri hâline gelecektir.

Türkiye ise 1970'lerin sosyal, siyasî ve iktisadî bunalımlarının sonunda 12 Eylül darbesini yaşayacak ve 12 Eylül askerî yönetiminin şekillendirdiği koşullarda yeni bir dönem başlayacaktır. "Yeni sağ"ın Türkiye'ye ithâli olarak nitelendirilebilecek 24 Ocak ekonomisi ve Turgut Özal'ın liderliği, idarenin sivil politikacılara devredildiği dönemin hâkim gücü olacaktır. 12 Eylül yönetimi, Özal iktidarı ve 1980'lerde değişen toplumsal yapı, 1990'lar Türkiye'sinin siyasî, hukukî, iktisadî ve sosyal özelliklerini ortaya çıkaracaktır.

1.1. 1980 Sonrası Türk Siyaseti

12 Eylül ihtilâlinin lideri Kenan Evren, TRT'de okuduğu bildiride darbenin "*kendi kendini kontrol edemeyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak, kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmek*" için yapıldığını söylemişti. Demokrat Parti devrinde güçlü yürütmenin yol açtığı sorunların tekrar yaşanmaması için 27 Mayıs ihtilâli ve 1961 Anayasası ile iktidarı sınırlayıcı mekanizmaların ihdas edilmesi gibi, 12 Eylül yönetimi de 1970'lerdeki istikrarsızlığın nedenlerini saptamış ve devleti bu nedenleri ortadan kaldıracak şekilde yeniden tasarlamaya girişmiştir. 12 Eylül'ün sosyal bunalıma bakış açısı 27 Mayıs'tan farklı bir şekilde, siyasî iktidarın fazla güçlü olması sorununa değil, aksine 1961 Anayasası'nın özgürlüklerinin Türkiye'ye bol geldiği görüşüne ve devlet otoritesini güçlendirmeye odaklıdır. Bu nedenle 1982 Anayasası çoğulculuk, temel hak ve hürriyetler, örgütlü toplum, temsilde adalet gibi ilkeler yerine siyasî istikrar, hızlı karar alma, merkeziyetçilik gibi saiklere dayanan bir anlayışın ürünü olmuştur.

Sosyal hareketliliğin unsurları olan sendikaların, öğrenci gruplarının, ideolojik örgütlerin üzerine sert bir şekilde gidildiği gibi siyasî karar alma sürecini hızlandırmak için yüzde 10 seçim barajı, Cumhurbaşkanı seçiminin dört turla sınırlandırılması gibi uygulamalar getirilmiştir. 1980 öncesi siyasî liderler de toplumsal karmaşanın sorumluları sayılıp 1982 Anayasası ile siyasetten men edilmişlerdir.

Sivil siyasete dönüşün başlangıcı olan 1983 seçimleri, askerî yönetimin eski liderlerin nüfuzunu siyasetin dışında tutma politikasının etkisi altında geçti. AP, CHP, MSP ve MHP'nin devamı niteliğindeki yeni partiler Millî Güvenlik Konseyi'nin vetoları nedeniyle seçime girme izni alamadı. Seçime Anavatan Partisi (ANAP), Halkçı Parti (HP) ve Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) girdi. MDP'nin lideri Turgut Sunalp emekli orgeneralidi. ANAP lideri Turgut Özal ile HP lideri Necdet Calp ise darbeden sonra kurulan Bülend Ulusu hükûmetinde yer almışlardı. Seçimi kazanan ANAP ve Turgut Özal 1989'a kadar geniş bir manevra alanıyla Türk siyasetinin temel belirleyici aktörü olacaktır. 24 Ocak 1980 tarihinde açıklanan ekonomi programının da mimarı olan Özal, 1984 yerel ve 1987 genel seçimlerinde de zafer kazanarak bu dönemde kapsamlı bir iktisadî dönüşümü gerçekleştirdi. Serbest piyasa ekonomisine geçiş diye adlandırılan ve ayrıntılarına aşağıda değineceğimiz bu dönüşümün etkisiyle Türkiye'nin demografik yapısını değiştiren iç göç hareketleri meydana geldi ve siyasî dengeleri belirleyen yeni kent dinamikleri ortaya çıktı.

Meclisteki üç “yapay” partinin en yapayı olan MDP birkaç yıl içinde siyasetten silinirken HP, İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ile birleşerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adını aldı. 1987 yılında 1982 Anayasası'nın siyasetten ihraç ettiği liderlerin üzerindeki yasağın kaldırılması için yapılan Anayasa değişikliği referandumu küçük bir farkla “evet” ile sonuçlandı. Böylece Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş yeniden siyasete döndüler. Aynı yıl yapılan erken seçimde ANAP oy kaybı yaşasa da meclis çoğunluğunu korudu. 1980 öncesinin iki ana aktörü AP ve CHP'nin geleneğini sürdüren DYP ve SHP de meclise giren diğer partiler oldu.

1989 yılı ANAP için sonun başlangıcı oldu. 1988'de yerel seçimleri erkene alma referandumundan yüzde 65 “hayır” oyu çıkınca 1989'da yapılan seçimlerde belediyelerin çoğu SHP ve DYP'ye geçti. 6 yıllık iktidar partisi ANAP'ın elinde yalnızca İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki 3 belediye kaldı. Aynı yıl süresi dolan Kenan Evren'in yerine Turgut Özal, meclis çoğunluğu sâyesinde Cumhurbaşkanı seçildi. 2 yıl sonra yapılan genel seçimlerde ANAP'ın düşme eğilimi devam etti ve DYP-SHP koalisyonu ile yerel yönetimlerden sonra merkezî yönetimde de ANAP iktidarına son verildi. 1991 yılına gelindiğinde ANAP'ın siyaset üzerindeki

hegemonyası sona ermiş, hükûmet ve belediyeler DYP ve SHP'nin eline geçmişti. Tek kalesi Çankaya olan Özal da 1993'te hayatını kaybedecekti.

ANAP devrinin sona ermesine rağmen siyasî partiler düzleminde 12 Eylül öncesi statü-koya dönüldüğünden söz etmek mümkün değildir. Zira iktidar dönemi sona erse de ANAP, 12 Eylül öncesinde AP'nin kapladığı seçmenin önemli bir kısmını elinde tutarak merkez saği ikiye bölmüş bulunuyordu. Merkez solda da Ecevit'in 12 Eylül öncesi CHP'deki hizipleşmelerden kurtulmak için kendi partisini kurması ile ikili bir yapı mevcuttu. Hattâ bir dönem aynı anda SHP, DSP ve CHP ile birlikte toplamda üçe bölünmüş bir merkez sol yapısı belirecekti. Ülkücü geleneğe de Muhsin Yazıcıoğlu'nun MÇP/MHP'den ayrılarak BBP'yi kurmasıyla parçalanma söz konusu olacaktı. Özetle, ANAP'ın siyaset üzerindeki -âdeta tekel denebilecek- hegemonyası kırılmış ancak partiler düzlemindeki çok parçalılık; hassas ittifaklar, sancılı denge arayışları ve kısa ömürlü koalisyonlarla Türk siyasetinde istikrarsız ve kırılğan bir dönemi başlatmıştı.

1.2. 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisi

Türkiye'de 1980 sonrasında uygulanan ekonomi politikaları genel olarak neo-liberalizm olarak adlandırılmaktadır. Neo-liberal dönemin başlangıcı olarak 24 Ocak 1980 tarihinde açıklanan istikrar programından bahsedilmektedir. Bu kararların konusunu kuşkusuz Türkiye'nin kendi iktisadî koşulları oluşturmakla birlikte, 24 Ocak kararlarını Keynesyen politikaların terk edilip devletin piyasaya müdahalesinin sınırlandırıldığı dünya koşulları altında da değerlendirmek gerekir. Nitekim "*MESS ve Sabancı Holding'in yöneticisi olarak yerli sermaye çevrelerinin ve Dünya Bankası bağlantılarıyla beynelmilel sermayenin güvenini kazanan*"⁷ dönemin Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'ın hazırladığı 24 Ocak programı, O. Yenal'a göre IMF, Dünya Bankası ve Türkiye'nin büyük alacaklılarının desteği ile uygulamaya konmuştu.⁸

İthâl ikâmecî sanayileşme anlayışını terk edip ihracata dayalı sanayileşmeyi amaçlayan 24 Ocak programı ekonominin işleyişinde idarî kararlar yerine piyasa unsurlarının belirleyici

⁷ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, İmge Kit., 9. baskı, 2005, s. 146-147

⁸ Oktay Yenal, Cumhuriyet'in İktisat Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. baskı, 2003, s. 131

olmasını sağlamaya çalışmış, ithâlat serbestliği, ihracat teşvikleri, esnek kura geçiş, döviz kolaylıkları⁹ gibi reformların yanı sıra iç talebin daraltılması hedeflenmiş, fiyat kontrolleri ve sübvansiyonlar kaldırılmıştır.¹⁰ Reel ücretleri ve tarım üreticilerinin gelirlerini düşürmeyi amaçlayan bu program uygulamaya konduğu aylarda emekçi kesimin büyük direnişleriyle karşılaştı.¹¹ K. Boratav'ın "sermayenin karşı saldırısı" olarak adlandırdığı¹² bu dönemde 24 Ocak programının toplumsal tepkilerden azâde bir şekilde uygulanabilmesi 12 Eylül darbesinin otoriter yönetimi altında getirilen sendika ve grev yasakları ile mümkün oldu.

Askerî yönetimin sürdüğü yıllarda uygulanan ekonomi politikasından olumsuz etkilenen yalnızca işçi sınıfı olmadı. "*Memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük destekleme politikalarında da büyük boyutlu reel ve göreceli gerilemeler gerçekleş[ti.]*"¹³ Özal'ın 1983 seçimleri ile Başbakan koltuğunda sürdürdüğü neo-liberal politikaların bir unsuru olarak tarımda devlet sübvansiyonunun ve fiyat desteklerinin kaldırılması sonucunda 1980'lerde tarım üretimi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en düşük seviyeye indi.¹⁴ Sanayide ise reel ücretler tüketici fiyatlarına göre 1978-1979 ortalamasına oranla 1988 yılında yüzde 32,5 geriledi.¹⁵

Askerî rejimin sona erdiği 1983'ten sonra gelen ANAP iktidarı döneminde ekonominin yönetiminde göze çarpan önemli bir özellik de -liberalizm söylemlerine rağmen- hukukî ve malî denetimlerin ortadan kalkması ve kamu otoritesi eliyle bâzı kişilere ayrıcalık tanınmasıdır.¹⁶ K. Boratav'ın ifâdesiyle "*Neo-liberal iktisat politikaları (...) devlet aracılığıyla yaratılan rant ve avanta mekanizmalarını azaltmamış; aksine yolsuzlukların hacmi ve çeşitliliği bakımından 1980 sonrası, müdahaleci-korumacı dönemi, büyük bir farkla geçmiştir.*"¹⁷

1.3. 1980'lerde Türk Toplumuna

⁹ Salih Öztürk, Deniz Özyakışır, "Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi", *Mevzuat Dergisi*, 94. sayı, 2005

¹⁰ Korkut Boratav, a.g.e, s. 149

¹¹ Roger Owen, Şevket Pamuk, 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi (Çev.: Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi Yay., 2002, s. 160

¹² Bkz. Korkut Boratav, a.g.e

¹³ a.g.e, s. 151

¹⁴ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e, s. 165

¹⁵ Korkut Boratav, a.g.e, s. 163

¹⁶ Türkiye'nin ilk "liberal" adlı partisinin Genel Başkanı Besim Tibuk 1994 yılında, ANAP döneminde ekonominin liberalleşmediğini, "devletçi-sosyalist eğilim"in güçlendiğini iddia etmiştir. (<https://www.ldp.org/ekonomi-2/> (Erişim: 22.01.2019)). Bu dönemde yolsuzluklar hakkında önemli araştırmalar yapan gazeteci Uğur Mumcu da yazılarında sık sık ANAP döneminde "serbest piyasa"nın ve "liberalizm"in ilkelerine aykırı hareket edildiğinden bahsetmiştir. Bkz. Uğur Mumcu, "Güdümlü Liberal!", *Cumhuriyet*, 26.11.1987; a.g.y, "Ay-mazlık...", *Cumhuriyet*, 29.10.1991

¹⁷ Korkut Boratav, a.g.e, s. 169

1980'lerden 1990'lara uzanan süreçte toplumsal değişimin siyaset ve ekonomideki değişim gibi hızlı olduğundan, daha ötesi bu iki alandaki değişimle yakından ilişkili olduğundan bahsedilebilir. En başta tarım üreticisinin darboğaza girmesi ve reel ücretlerin düşmesi nedeniyle kırdan kente ve büyükşehirlere iktisadî amaçlı yoğun bir göç yaşanmıştır. İl ve ilçe merkezlerinin toplam nüfus içindeki oranı beş yıllık 1970-1975 ve 1975-1980 aralıklarında yüzde 38,5'ten yüzde 41,8'e ve yüzde 43,9'a yükselirken 1980 sonrası on yılda bu oran önce yüzde 53'e, daha sonra yüzde 59'a yükselecektir.¹⁸ "Taşı toprağı altın" İstanbul'un nüfusu ise 1980'de 4,7 milyon iken 1990'da 7,3 milyona ulaşacaktır.¹⁹ Köyden şehre inen kitleler hem siyasî partilerin sosyal politikalarının belirlenmesinde etkili olarak hem de kentlerde geleneksel değerleri etrafında mobilize olarak 1980 sonrası Türk siyasetinin önemli bir dinamiği hâline gelecektir.

Bu yıllar için İslâmî cemaatlerin sıçrama dönemi denebilir. Sosyal devletin aşındığı "serbest piyasa" koşullarında, iş bulmak ve para kazanmak amacıyla kırdan kente, taşradan metropollere akan kitleler için cemaatler sosyal, kültürel ve iktisadî açıdan önemli çekim merkezi olmuştur. Modern yaşam tarzının, hukukî eşitlik anlayışının, gayri şahsî ilişkilerin yeterince gelişemediği Türk toplumunun bu en geleneksel kesimi, hemşehri dernekleri, akrabalık bağlantıları ve bunlarla iç içe olan cemaatler aracılığıyla şehirde tutunma imkânı bulmuştur. R. Çakır da 1980 sonrası "İslâmî uyanış"ı benzer sosyo-ekonomik dinamiklerle açıklamaktadır.²⁰

Kapitalizm, geleneksel toplumdaki dayanışma ağlarının çoğunu lağvedip bunların yerine yalnızca devleti koymaya çalıştı. Ancak "kâr-zarar hesapları"ni her şeyin önüne geçirip sosyal devlet anlayışından uzaklaştıkça hizmet sektöründe derin boşlukların ortaya çıkmasını engelleyemedi. İşte kapitalist devletin elinin uzanamadığı birçok alanda İslâmî cemaatler geleneksel dayanışma ağlarını yeniden canlandırarak özellikle yoksulların sempatisini kazanmayı bildiler. Örneğin cemaatler içindeki dayanışma ağları sayesinde kiralık ev, iş, iş kurabilmek için ödünç sermaye bulmak kolaylaşıyor.

Modern toplumun temel direği olan eğitim alanında İslâmî cemaatler devlete ciddi biçimde alternatif durumdalar. Yoksul öğrencilere karşılıksız maddi olanaklar (burs, pansiyon...) sağlama konusunda, başta Süleymancılar olmak üzere, tüm köklü İslâmî yapılanmalar ciddi alternatifler sunuyorlar.

¹⁸ TÜİK

¹⁹ İbrahim Gökbürün, "İstanbul'da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı (1950-2015)", Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi, 1. Cilt, 3. sayı, 2017, s. 110

²⁰ Ruşen Çakır, Ayet ve Slogan, Metis Yay., s. 281

Olayın bir başka boyutu da dindar ailelerin, devlet ya da özel sektörün çocuklarına sundukları olanaklara (özellikle barınma konusunda) ahlakî nedenlerle fazla güvenmemeleri.

K. Boratav ise sınıfsal mücadele örgütlerinin tasfiyesine odaklanmaktadır:²¹

Sol siyasi akımların susturulduğu, örgütlü ve sendikal mücadelenin felce uğradığı bu ekonomik ve siyasi kriz döneminde özellikle kentli emekçilerin safalarında, önceki dönemde kök salmaya başlayan sınıf bilincinin ve yeni yeni filizlenmeye başlamış bir kentli işçi sınıfı kültürünün hızla aşınmaya başladığı gözlenmektedir. Bu aşınma, bireyselleşme, dine sarılma, toplumsal yaşam odağının işyerinden ve üretimden, mahalleye, semte, semt (veya kent) takımlarına, aile içine kayması gibi eğilimler içinde ortaya çıkmaktadır. Kent ekonomisinin ve işçi sınıfının karmaşık ve heterojen yapısında kaynaklanan çok farklı uyum mekanizmalarının varlığı da bu doğrultudaki ideolojik dönüşümlere katkı yapmıştır.

Süreci dünya genelinde pozitvizmin ve rasyonalizmin sorgulanmasıyla bağlantılı olarak ele alan Ö. Çaha'nın iddiasına göre ise olay "öze dönüş"ten ibârettir.²²

Sosyo-kültürel ve tarihsel bağlardan kopuk kurgulayıcı rasyonalizmin Kemalist şubesinin birçok alanda cephe kaybetmesiyle, toplum, deyim yerindeyse kendi doğasına dönmüş oldu. Başka bir deyişle Kemalizmin görünmez kıldığı renkler, desenler gün yüzüne çıktı. İslâm'ın yaygın bir alanda görülmeye başlamasını aslında toplumun kendi doğasına dönüşünün bir parçası olarak da okumak mümkün.

"İslâmî uyanış" fenomenine diğer bölümlerde tekrar değineceğiz. 1980 sonrası Türkiye'de bundan daha kapsamlı bir şekilde, bir kültürel ve toplumsal değişimi, hattâ bir açıdan bakıldığında çoğullaşmayı gözlemlemekteyiz. 12 Eylül'ün son derece sert, kimilerine göre "faşist" bir askerî rejim olarak toplumu tekilleştirmeye koyulduğu bir dönemde bu çoğullaşmanın veya heterojen görünümün çelişkili niteliğinden de bahsedilebilir. N. Gürbilek bu çelişkiyi oluşturan "söz patlaması"ndan bahsetmektedir: "*Bir yanda merkezî bir iktidarca bastırılan, yasaklanan, söz hakkı verilmeyen hayat alanları; öbür yanda 80'lere kadar benzeri görülmemiş bir*

²¹ Korkut Boratav, a.g.e, s. 158

²² Ömer Çaha, "Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslâmî Uyanış", İslâmcılık, İletişim Yay. (Ed.: Murat Gültekingil, Tanıl Bora), 2. baskı, 2005, s. 476

iştahla yaşanan, çok daha merkezlessiz, çok daha dağınık, çok daha kendiliğinden görünen bir söz patlaması.”²³ Bu farklılaşmanın temelinde post-modernizmin liberal-sol entelijansiya aracılığıyla Türkiye’ye ithâli yoluyla değişen sanat/edebiyat çehresini; 12 Eylül depolitizasyonu altında -1970’leri politik yoğunluğunun tam aksine- erotizmden futbola çeşitli konulardaki yayınlara ağırlık verilmesini; hızlı (ve çarpık) kentleşme ile kamusal alana dâhil olan nüfusun artışının, kamusal alanın “demokratikleşmesinin” doğal sonuçlarını bulabilir ve ayrı başlıklar altında değerlendirebiliriz. Makalenin sınırlarını aşmamak için ayrıntılara girmiyoruz.

Kültürel değişimin dışında bu yıllarda dikkate değer toplumsal gelişmelerden biri de 1980’lerin sonuna doğru başlayan, önce kamu kesiminde sonra özel sektörde görülen büyük işçi eylemleridir. 12 Eylül ile gerileyen emek hareketi 1987’den itibaren canlanmaya başladı ve bu yıl boyunca 29 bin işçi grev yaptı. Takip eden yıllarda bu sayı 160 binleri buldu.²⁴ Özellikle 1991’de mâden işçilerinin Zonguldak’tan Ankara’ya yürümesi kamuoyunda büyük yankı uyandırdı.

2. 1980 SONRASI İSLÂMÇILIĞIN DÜNYADA GELİŞİMİ

İslâmiyet’in kendisi gibi İslâmcılık da Türkiye coğrafyası ile sınırlı olmayan bir olgu olduğu için Türkiye’deki İslâmcılığın yükselişini Müslüman dünyanın genelindeki İslâmcı düşüncenin seyriyle birlikte ele almak gerekmektedir. Mezhep ve meşrep başta olmak üzere aralarında birçok sosyolojik farklılık mevcut bulunsa da farklı ülkelerdeki İslâmî yapıların aksiyonları birbirini ve Türkiye’deki İslâmcılığı da etkilemektedir. Bunun dışında, Müslüman çoğunluklu olmayan ülkeler de gerek felsefî tartışmalar yoluyla düşünsel değişime kaynaklık ederek gerekse de devletlerin stratejik çıkarları gereği kurdukları ilişkilerle İslâmcılığın kaderini belirleyen bir odak olagelmışlerdir.

Müslüman çoğunluklu ülkelerde İslâmcılığa mesafeli modernist iktidarların başarısızlığa uğraması, İslâmî hareketlerin güçlenmesi, İslâmî rejimlerin kurulması ve Batı ülkelerinin İslâmcı hareketleri desteklemesi neticesinde Türkiye’deki İslâmcılık da moral kazanmış, maddî kaynaklarını arttırmış, hareket alanını genişletmiş ve 1990’lara gelindiğinde hedeflerine ulaşmak için daha elverişli bir zemin elde etmiştir.

2.1. Arap Dünyasında Baas’ın Düşüşü, İhvan’ın Yükselişi

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dekolonizasyon sürecinde bağımsızlıklarını kazanan Arap devletlerinde 1950’lerden itibaren modernleşmeci, pan-Arabist, laik ve sol eğilimli düşünceler

²³ Nurdan Gürbilek, *Vitrinde Yaşamak*, Metis Yay., 3. basım, 2001, s. 21

²⁴ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kit., 38. basım, 2006, s. 632

ağırlık kazanmaya başladı. Osmanlı modernleşmesinin, Kavalalıların Mısır modernizasyonunun, Kemâlist Devrim'in ve Batılı sömürge yönetimlerinin mirasını taşıyan bu hareketler Soğuk Savaş atmosferi içinde sosyalizmden de etkilenecek ve bu Müslüman çoğunluklu ülkeleri İslâm dışı referanslarla şekillendirecekti. Özellikle 1952'de Mısır'da gerçekleşen Hür Subaylar Devrimi'nden sonra Cemâl Nasır'ın liderliği ve Baas ideolojisi²⁵ Arap ülkelerinde en geçerli model olmuştur. Baas rejimleri siyasî açıdan Batı karşıtı, Arap milliyetçisi, yaygın eğitim ve sosyal eşitlik yanlısı, sosyalizan karakterli iktidarlar kurmuş, ama aynı zamanda muhalefete izin vermeyen otoriter sistemler tesis etmiştir. 1928'de Mısır'da kurulan İhvan (Müslüman Kardeşler) ve paralelindeki örgütler ise İslâmî muhalefeti temsil etmiş ve Baas iktidarlarının karşısındaki başlıca alternatif olmuştur.

Baas rejimlerinin toplumsal refahı sağlayamaması, Orta Doğu karmaşasında kabaran askerî harcamaların ekonomiye olumsuz etkileri, şişkin bürokrasilerin yolsuzlukları, siyasî çoğulculuktan uzak yapının hantallaşması, sosyal çatışmaların şiddetle ezilmesi, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin başarısızlığı, nihâyet İsrail'e karşı yapılan savaşlardaki hezimet, Arap dünyasında parlayan Nasır ve Baas yıldızının sönmesine yol açmış, kitleler nezdinde gözden düşmesine neden olmuştur. Buna paralel olarak "taklitçi" iktidar ideolojisinin karşısında "öze dönüş"ü temsil eden İslâmî hareketler güçlenmiştir. *"İsrail hava kuvvetlerinin 5 Haziran 1967 sabahı başlattığı saldırı Nasır çağının gerçek sonudur."*²⁶ diyen W. Cleveland, İslâmcı ideolojinin yükselişini şöyle anlatmaktadır:²⁷

Ortadoğu'nun ve ötesinin İslâm devletleri, 1970'ler ve 1980'lerde siyasal ve toplumsal hayatta İslâm'a yeniden merkezi bir rol verilmesi için kamuoyunun baskısını yaşamışlardır. (...) Nasır ve hayranları, pan-Arap milliyetçiliğini Arapları birliğe ve İsrail'e karşı zafer kazanmaya götürecek ideoloji olarak vurguladılar. Ancak Arap birliği hiç gerçekleşmedi ve Arap sosyalizmi şişirilmiş bürokrasilerle verimsiz ekonomiler doğurdu. Nasır döneminin ideolojileri Mısır, Suriye ve Ürdün'ün 1967 Haziran Savaşı'nda yenildikleri sırada zaten güç kaybetmekteydiler. Pek çok Müslüman Arap, bu yenilgiyi askeri bir felaketten ziyade daha başka bir şey, Kuran ve şeriat yolundan ayrıldıkları

²⁵ Baas, Suriye kökenli bir parti olup Nasır'la doğrudan doğruya bir bağı yoktur. Ancak Nasır politikalarına paralelliği ve Suriye ile Irak'ta bu adı taşıyan iktidar partilerinin bulunması nedeniyle anlam genişlemesine uğramıştır.

²⁶ William Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi (Çev.: Mehmet Harmancı), Agora Kit., 2008, s. 381

²⁷ a.g.e., s. 485-494

için Tanrı'nın Müslümanlara cezası olarak gördüler. (...) İthal ve laik modellerin ekonomik ilerleme, siyasal özgürlük ya da sosyal adalet getirmedeki başarısızlığının sonucunda, pek çok Ortadoğu Müslümanı liderlerinin yabancı uygulamalara güvenini sorgulamaya ve kendi kişisel değerlerini yeniden incelemeye başladılar. Siyasal, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerin şeriata göre yapıldığı bütünleştirici İslâmî düzenden ayrılan liderlerinin, İslâm toplumunu tümünden zayıflattığına inanıyorlardı. (...) Endonezya'dan Fas'a kadar 1970'ler ve 1980'lerde bütün İslâm devletlerinde şeriata ve İslâmî mirasa dönüş istekleri görülmüştür. (...) Müslümanlar Batı'yı taklit ederek Allah'ın kendilerine emrettiği varoluş modelini terk etmişlerdi. Müslüman devletler ancak ilahî toplumsal düzeni modern bir bağlam içinde yeniden kurarak refah ve uyuma kavuşabilirdi.

Basra Körfezi'nden Kuzey Afrika'ya uzanan bölgedeki Arap toplumlarını şekillendiren bu sürecin dışında, Suud hanedanının yönetimindeki Suudî Arabistan monarşisinin İkinci Dünya Savaşı'ndan daha önce bağımsızlık kazanan ve Baas kontrolüne girmeyen bir şerî devlet olarak Arap dünyasında farklı bir örnek oluşturduğunu da ifade edelim.

2.2. İran-Afganistan-Pakistan Kuşağı

Her biri kendine özgü siyasî süreçlerden geçmiş olmakla birlikte, İslâm dünyasının bu üç komşu ülkesi 1970'lerin sonundan itibaren radikal İslâm'ın ideolojik, iktisadî ve askerî kaynakları olmuşlardır. Ziyâülhak döneminde şerî hukuka göre şekillendirilen Pakistan ve zaman içinde İslâmcı terörün yatağı hâline gelen Afganistan'dan daha ziyâde İran, 1979'daki İslâm Devrimi'nden itibaren zengin doğal kaynakları, askerî gücü, rejim ihracı politikasıyla çalışan askerî-istihbarî aygıtları ve etkisi Şîî mezhebini aşan teolojik vasıflarıyla Orta Doğu'da İslâmcılığın güç aldığı en büyük odaklardan biri hâline gelmiştir.

İran özellikle Suudî Arabistan'la İslâm dünyası üzerinde mezhep eksenli ciddî bir hegemonya savaşına tutuşmuş olsa da "büyük şeytan" ABD'ye, "küçük şeytan" İsrail'e ve Müslüman devletlerdeki laik karakterli rejimlere karşı İslâmî yapıları mezhep ayırt etmeksizin destekleme politikası götü. İhvan'ın, Hamas'ın veya Millî Görüş'ün Sünnî olması, İran rejimi için "küfre" karşı savaşı engelleyici bir neden olarak görülmedi. Aynı şekilde, Millî Görüş içinde de Humeynî önemli bir figür olarak, İran İslâm Cumhuriyeti ise bir ilham kaynağı olarak "hayırhah" yerini korudu.

1990’larda İran’ın, Suudî Arabistan ve Libya ile birlikte Türkiye’deki İslâmî hareketlerin maddî destekçisi ve lojistik kaynağı olduğu iddiası basın-yayında ve güvenlik raporlarında sık sık yer almıştır. Muammer Aksoy, Uğur Mumcu ve Ahmet Taner Kışlalı gibi laik dünya görüşüne mensup aydınlara yönelik siyasî cinâyetlerde de İran bağlantılı örgütlerin izine ulaşılmıştır.²⁸ Bu rejim ihracı iddiaları kimilerince afakî bulunsa dahi İran olgusunun 1980’ler ve sonrasındaki Türkiye’de İslâmcılık açısından en azından bir ilham kaynağı işlevi gördüğü ve İslâmcılığın motivasyonunu yükselten temel güç odaklarından biri olduğu açıktır.

2.3. Batı-İslâm İlişkileri

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan çift kutuplu dünya düzeninde ABD’nin ve Batı Bloğu’nun karşısındaki Sovyetler Birliği, içeride önemli bir Müslüman nüfus barındırmanın yanı sıra güneyindeki İslâm dünyası ile yan yana bulunmaktaydı. Ayrıca SSCB’nin ideolojik kaynağı olan Marksizm, din karşıtı bir felsefeye sâhip olması nedeniyle Müslümanlardan önce daha 19’uncu yüzyılda Hıristiyanlık içinden hedef tahtasına konmuş bir düşünce idi. Bu tarihsel ve stratejik gerekçeler İslâmiyet’i Soğuk Savaş konjonktüründe anti-komünist faaliyetler ve Sovyetler’i zayıflatma hedefleri için işlevsel bir araç hâline getirmekteydi. Sovyetler Birliği de bölgede 1920’lerde Kemâlistlerden 1970’lerde Baas’a kadar çeşitli Batı karşıtı, modernleşmeci hareketleri destekleyerek Batı ülkelerinin stratejik çıkarlarını engellemekteydi.

Bu ilişkiler ağı içinde İslâmcılık bölge ülkelerini Sovyet etkisinden uzak tutmak ve SSCB’yi çevrelemek amacıyla ABD tarafından desteklenmiştir. İslâmcılığın yükselişini sâdece “Batı desteği”yle ilişkilendirmek aşırı indirgemeci bir tutum olacaktır. Bu, İslâmiyet ve siyasî İslâmcılık olgusunu da yapaylaştıracak, içsel dinamikleri görmezden gelerek tarihsel, sosyolojik, iktisadî etkenleri ıskalayacaktır. Fakat yerel ve bölgesel dinamiklerin dışında küresel ölçekte böyle bir faktörün de İslâmcılığın 1970’lerden itibaren Orta Doğu’da gösterdiği yükselişte payı olduğundan söz edilebilir.

1979’da Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgâline karşı dönemin ABD yönetimi “radikal” İslâmcı grupları desteklediği gibi, 1990’lardan sonra yükselen İslâmcı teröre karşı “ılımlı” İslâm’ın desteklenmesi söylemi de öne çıkmıştır. ABD ile İslâmcılık arasındaki ilişkilerin Türkiye bağlamında fonksiyonu ise Soğuk Savaş’tan sonra yeni yön arayışlarına giren askerî çevrelerin sistem üzerindeki etkisinin azaltılmasıyla ilgilidir. Bu dönemde Türk Silâhlı Kuvvetleri’nin laik Cumhuriyet’i koruma hassasiyeti, ordunun kurumsal olarak (“irtica” diye

²⁸ <https://arsiv.ntv.com.tr/news/131771.asp> (Erişim: 22.01.2019)

kodlanan) İslâmcılığa karşı güvenlik konsepti geliştirmesine neden olmuş ve TSK siyaset üzerindeki baskısını giderek arttırarak İslâmcı dalgayı kesmeye çalışmıştır. Ordu-siyaset ilişkilerine daha sonra değineceğimiz için bu bölümde ayrıntıya girmiyoruz.

3. TÜRKİYE İSLÂM CİLİĞİNİN 1990'LARDAKİ POLİTİKALARI

Makale kapsamında İslâmcılığın siyasî temsilcisi olarak ele aldığımız Millî Görüş geleneği nicelik olarak marjinallikten koparak bir iktidar alternatifi olmayı 1990'larda başarmıştır. İslâmcılık ve iktidar bahsinde daha güçlü ve “kesin” bir “zafer”in görüldüğü örnek Millî Görüş’ün içinden çıkan AKP’nin 2002’de başlayan iktidar serüveni olsa da, 1990’lar Millî Görüş’ün tabanını ve etki alanını genişlettiği ve 2002 sonrasının nüvelerinin atıldığı bir dönemdir.

İlk bölümde değindiğimiz 1980 sonrasının siyasî, toplumsal ve iktisadî değişimleri İslâmcılık için iktidar perspektifinin hayâl olmaktan çıkmasını sağlayan koşulları hazırlamıştır. Millî Görüş’e iktidar (veya daha genel bir tâbirle “yükseliş”) zeminini hazırlayan koşulların yanı sıra Millî Görüş’ün bu koşulları nasıl kullandığı, hangi politikalar ve vâsıtalarla nasıl bir strateji izlediği de kuşkusuz bu sürecin en önemli unsurlarından biridir. Millî Görüş’ün 1990'lardaki toplumsal, kültürel ve iktisadî karakteri, bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız, kendisini bir tehdit olarak algılayıp engellemeye çalışan “düzen” güçlerinin ve “statüko”nun varlığına rağmen gerçekleşen bir siyasî başarı hikâyesinin *neden*'ini ve *nasıl*'ını bize verecektir.

3.1. Millî Görüş’ün Seçim Tarihi

1970’te Millî Nizam Partisi ve Millî Selâmet Partisi ile başlayan Millî Görüş partilerinin 12 Eylül sonrasındaki devamı olan Refah Partisi, 1970’lerde elde ettiği yüzde 6-11 bandını Necmettin Erbakan’ın siyasete dönüşüyle 1987 genel ve 1989 yerel seçimlerinde tekrar yakaladı. 1991’de ise 1982 Anayasası’nın getirdiği yüzde 10 barajını aşmak için MHP’nin devamı olan MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi) ve milliyetçi-muhafazakâr IDP (Islahatçı Demokrasi Partisi) ile yapılan ittifak RP’yi yüzde 16,8 oy oranına taşıdı.

12 Eylül sonrası siyasî arenadaki çok parçalılığın getirdiği fırsatların da katkısıyla büyük bir zafere dönüşen 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara başta olmak üzere pek çok belediye RP’ye geçti. 1995 genel seçimlerinde ise Millî Görüş geleneği ilk kez birinci parti olma başarısına ulaştı. Kısa süren DYP-ANAP koalisyonunun ardından Haziran 1996’da göreve başlayan, Erbakan’ın Başbakan olduğu Refah-Yol hükûmeti, “post-modern darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat sürecinde, Haziran 1997’de verilen istifa ile sona erdi.

1998’de RP kapatıldı, lider kadrosuna 5 yıl siyaset yasağı getirildi. Recai Kutun’ın liderliğinde Fazilet Partisi ile yoluna devam eden Millî Görüş, 1999’da yapılan ve terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanıp Türkiye’de getirilmesinin yarattığı atmosferde girilen genel ve yerel seçimlerde yüzde 15-16 bandında oy alarak üçüncü sıraya geriledi.

2000’de toplanan FP kongresinde “gelenekçiler”e yenilen “yenilikçiler”, 2001’de AKP’yi kurdu. Aynı yıl FP kapatıldı, yerine kurulan Saadet Partisi siyasetin birçok aktörünü emekliye sevk eden 2002 genel seçimlerinde tabela partisine dönüşürken AKP tek başına iktidara geldi.

3.2. Millî Görüş’ün Ekonomi Politikaları

İslâmcılık veya daha geniş bir kesim olarak muhafazakârlık içinde modernlikle temasın getirdiği makineleşmeye eleştirel bakan renkler bulunmakla beraber, İslâmcılığın geleneksel siyasî temsilcisi olan Millî Görüş hareketi daima sanayileşmeyi, fabrika kurmayı, teknolojik atılım yapmayı bir “millî dava” olarak görmüştür. Sanayileşmeyi -kendi ifâdesiyle- “*ibâdet aşkıyla ele alan*”²⁹ Necmettin Erbakan’ın görkemli ve göz alıcı projelere eğilimi,³⁰ T. Bora’ya göre “çevre” burjuvazisinin acemi büyüme iştahına hitap etmekteydi.³¹

Makine mühendisliği alanında ihtisas yapan profesör unvanlı Erbakan siyasî kariyerinin ilk basamaklarını Odalar Birliği’nde çıktı, “*büyük sermaye sahipleri karşısında güç ve etkinliklerini yitirmeye başlayan küçük ve orta çaptaki iş adamlarının temsilcisi olarak*”³² Odalar Birliği başkanlığına seçildi. Parti kurarak seçimlere girdiği 1970’lerde bir partinin hükûmet kuramadığı meclis aritmetiği nedeniyle ortaya çıkan koalisyonlarda sayısız “proje”yi başlatmakla nam kazandı.³³

Uluslararası bağlamda Batı sermayesinin Türkiye’deki nüfuzunu eleştirerek anti-kapitalist bir retorik kullanan Millî Görüş, ulusal sınırlar içinde de büyük burjuvaziye ve bürokratik yapıya yönelik anti-elitist dili ile taşralı/taşra kökenli, emekçi, yoksul kesimlerin desteğini etrafında toplamayı hedefledi. Neo-liberal politikaların sınıflar arasındaki uçurumu derinleştirdiği 1980 sonrası koşullarının puan toplamaya elverişli kıldığı bu iktisadî söylem, 1990’larda “Adil Düzen” adıyla programlaştırıldı. Adil Düzen artık RP’nin seçimlerdeki temel vaadi ol-

²⁹ Tanıl Bora, Cereyanlar, İletişim Yay., 2. baskı, 2017, s. 471

³⁰ Elisabeth Özdalga, İslâmcılığın Türkiye Seyri (Çev.: Gamze Türkoğlu), İletişim Yay., 2. baskı, 2007, s. 114

³¹ Tanıl Bora, a.g.e, s. 471

³² Ruşen Çakır, a.g.e, s. 214

³³ Elisabeth Özdalga, a.g.e, s. 114

muştı. İktisadî bir eşitsizliğin giderilmesi ve basitçe “fakirlikten kurtulma”dan daha öte, topluma âdeta bir ütopya vaat ediliyordu. Elbette mevcut düzenin “ahlâkî” hastalıkları da teşhis ediliyordu. “*Uyuşturucu, alkolizm, kumar, mafya, kriminal olaylar, her türlü ahlâksızlık ve bunların sonucu olarak da AIDS hastalığı*”³⁴ gibi olaylara yol açan “kapitalist sömürü düzeni” yerine “*insanı ve toplumu hızla mânen ve maddeten kalkındıran, herkese inancına göre yaşama hakkı tanıyan bir uzlaşma, barış, huzur, hürriyet, adalet ve refah düzeni*”³⁵ kurulacaktı. “Kuvveti üstün tutan” mevcut düzenin yerine geçecek olan “hakkı üstün tutan” düzen, Avrupa’nın kapısında beklemek yerine Müslüman ülkelerle kurulacak “İslâm Ortak Pazarı”nı da müjdeleyecekti.³⁶

RP, Sovyetler Birliği’nin çözülmekte olduğu bir dönemde siyasî rakipleri ve medya tarafından yapılan, Adil Düzen’in “sosyalizan” bir öneri olduğuna yönelik eleştirileri “özel teşebbüs” vurgusuyla yanıtlasa³⁷ dahi Adil Düzen programında olduğu gibi diğer propaganda çalışmalarının odağında da eşitsizlik, sömürü, faiz, işsizlik, pahalılık gibi kavramlar üzerinden kapitalist sistem vardı. Partinin 1991 ve 1995 seçim bildirgelerinde iktisadî adaletçi söylemler-dönemin serbest piyasacı “trend”ine aldırış etmeksizin- dış borçlanmayla, Özal ekonomisiyle, “ağır sanayi”nin geciktirilmesiyle, fabrikaların özelleştirilmesiyle ve benzeri uygulamalarla ilişkilendiriliyordu. Bu neo-liberalizm eleştirisi, ahlâkî yozlaşmadan yakınan endişeli söylem ve “taklitçilik” karşıtı dille birlikte “millî haysiyet”e seslenen bir seferberlik çağrısına dönüşüyordu.³⁸

Bu süreçte İslâmî-muhafazakâr burjuvazinin yaptığı atılımlar da Millî Görüş’ün potansiyelini yansıtmaktadır. 1980 sonrası Özal’ın liberalleşme politikalarının da etkisiyle gelişen,³⁹ “Anadolu kaplanları” ve “yeşil sermaye” diye adlandırılan sermaye çevreleri 1990’da TÜSİAD’a rakip sermaye örgütü olarak MÜSİAD’ı kurmuştur. (Derneğin adındaki “müstakil” ifâdesinin “Müslüman”ı ima etmek için konulduğu söylenegelmiştir.) Yine 1990’larda “İslâmî bankacılığın” ilk örnekleri olarak Anadolu Finans, İhlas Finans ve Asya Finans faaliyete geçmiştir.⁴⁰

³⁴ Necmettin Erbakan, Adil Ekonomik Düzen, s. 89

³⁵ a.g.e, s. 90

³⁶ a.g.e, s. 93

³⁷ Yalçın Akdoğan, “İslâmcılık Bağlamında Türkiye’de Siyasal İslam’ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980-1998” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1999, s. 213

³⁸ Bkz. Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 1991 ve 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet)

³⁹ Ömer Demir, “Anadolu Sermayesi ya da İslâmcı Sermaye”, İslâmcılık, İletişim Yay. (Ed.: Murat Gültekingil, Tanıl Bora), 2. baskı, 2005, s. 870

⁴⁰ Mustafa Doğan, “Siyasal Açından 1980 Sonrası İslami Sermaye Birikim Modelinin Analizi: Türkiye’de İslam Bankacılığı” (Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2006, s. 61

3.3. Millî Görüş'ün Sosyo-Kültürel Stratejileri

RP'nin 1990'lardaki sosyo-kültürel politikalarının iki veçhesinden bahsedilebilir. Birincisi, Millî Görüş'ün sâdık tabanını korumak için ağırlık verilen İslâmî tonu yüksek kültürel-refleksif vurgular; ikincisi ise farklı kesimlerin partiye sempati beslemesini sağlamak amacıyla başvuru- rulan “yeni” yaklaşımlar. “Asıl Refahlıların” desteğini elde tutmaya yarayan söylem ve eylem- lerin taban genişletme hedeflerini aksatma ihtimâli olduğu gibi farklı kesimlere yönelik politi- kaların da geleneksel tabanı uzaklaştırma olasılığı var olduğu için, gözetilmesi gereken hassas bir denge üzerinde Refah Partisi çelişkili veya “çok yönlü” bir siyaset izlemeye çalıştı.

Millî Görüş hareketinin kökenine baktığımızda cemaat ve tarikatları görmekteyiz. MNP'yi kurarken mensup olduğu Nakşibendi tarikatına bağlı İskenderpaşa cemaatinin şeyhi M. Zahid Kotku'dan icâzet alan⁴¹ Erbakan diğer cemaatlerin de desteğini arkasına almıştı.⁴² Zaman zaman cemaatlerle arasındaki ilişkiler gerilse de MNP-MSP-RP geleneği siyasette bas- kın bir şekilde İslâmî bir üslûp kullanan, dinî yaşam tarzını temsil eden, din ve dindarlarla ilgili talepleri dile getiren tek partiydi. Dolayısıyla İslâmî bir hayat tarzını benimseyen, politik ter- cihlerini (de) dinî referanslara göre belirleyen kitlelerin öncelikli tercihi RP idi. Örneğin 1980'lerden itibaren giderek gündemi daha fazla işgâl eden “başörtüsü sorunu” yâni başörtüsü takanların üniversitelere alınmaması meselesi diğer partilerin zaman zaman popülist niyetlerle üzerinde durdukları, ancak RP'nin sürekli olarak altını çizdiği ve öncelik tanıdığı bir konuydu. Ayrıca, parti teşkilatının alt kademelerine ve “tarafdar”larına doğru gittikçe sivrileşen bir dinî (ayrımci/kutuplaştırıcı) söylemin yanı sıra, parti liderliğinin söylevlerinde ve partinin resmî me- tinlerinde “hak-batıl” dikotomisi, “inançlı kadrolar” vurgusu gibi anlam olarak sekülerleşmiş ama dinî bir iması da bulunan bir jargon kullanılmaktaydı. Bu bağlamda RP, dinî referanslı siyasetin temsilini yoğun bir pratikle hayata geçiriyordu.

Buna karşılık RP, geleneksel tabanının dışındaki kesimlerin oyunu almak için de strateji geliştirmiyordu. Aslında Erbakan partisinin kamuoyundaki yüzü olduğu için başından beri parti- sinden daha “diplomatik” bir dil tutturmaya ve siyasî hamleleri belirlerken gerektiğinde “tâviz”ler vermeye açık olmuştur. Daha 1974 yılında, Kemâlist Devrim'in uygulayıcısı, laik reformları yapan, üstelik son yıllarda sola temâyül etmiş CHP ile koalisyon kurması Erbakan pragmatizminin ilk örneklerinden biridir.⁴³ Fakat 1990'larda hem meclise girmek için yüzde 10

⁴¹ Tanıl Bora, a.g.e, s. 470

⁴² Ruşen Çakır, a.g.e, s. 217

⁴³ Ş. Mardin'e göre “1974'teki koalisyon hükümetinde yer aldığı sırada Erbakan'ın politikası, politikayı şekillen- dirmek değil, devlet kurumlarına sızmak için bir araç rolü oynamak, bakanlıklarda tarafdar yaratmaktı.” (Şe- rif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yay., 1991, s. 226)

barajını aşma zorunluluğunun hem de laik “sistem”i ürkütmeme çabasının etkisiyle yeni “açılım”lar yapılacaktır. Bu dönemde Millî Görüş siyasetinin daha önce sıcak bakmadığı yeni ilişki ve iletişim biçimleri meydana gelmiştir. Eski bir mankenin törenle RP’ye katılması,⁴⁴ partinin seçim çalışmaları için kilise ve havralara gitmesi,⁴⁵ RP’li yöneticilerin kendilerine yönelik bazı soruları “*Fikhî sorularınızı fikhîçılara sorun.*” diye yanıtlaması⁴⁶ gibi... R. Çakır’ın ifâdesiyle “1980 öncesinde İslâmî oylarla yetinme eğiliminde olan RP artık herkese sesleniyor[du]. *Genelevler, meyhaneler, diskoteklerde de kampanya yürütüyor[du].*”⁴⁷

Hem geleneksel destekçi kitlesini koruyup hem de seküler kesimin sempatisini kazanmaya çalışan bu çok yönlü stratejinin uygulandığı yıllarda RP 1994 yerel seçimlerinde ilk büyük sıçramayı yaptı. Ertesi yıl yapılan genel seçimlerde de en yüksek oyu alan parti oldular. Açılımcı stratejilerin tabanı konsolide etmeye dönük politikalara oranla başarıda ne kadar paya sâhip olduğu sorusu, kanımızca, 1980 sonrası dinî örgütlenmelerin kentlerde yaygınlaşması ve kamusal alanda dinî unsurların görünürlük kazanması ile birlikte değerlendirilmelidir. Başka bir deyişle, Millî Görüş’ün tabanının genişlemesi, kendisine uzak kesimlerin “seküler” kimliklerini korudukları hâlde seçimlerde RP’ye oy vermesinin yanı sıra, farklı kesimlerin bu “seküler” kimliklerinin yumuşaması ve dinî değerleri (kişisel alanın ötesinde) toplumsal bir kimlik olarak benimsemeleri yoluyla da gerçekleşmiştir.

Kuşkusuz siyaset sahnesinin “merkez”e en uzaktaki üyesi olan RP’nin ve İslâmcıların bir alternatif olarak öne çıkmaları tek başına kendi siyasî faaliyetlerinden kaynaklanmamış, alternatifleri oldukları “düzen”in ana aktörlerinin toplum nezdinde itibar kaybeden ve sosyal çatışmaları sonlandıramayan faaliyetleri de bu süreci hızlandırmıştır. Dolayısıyla süreci bütüncül olarak analiz etmek için “dış faktörler”i de değerlendirmek gerekmektedir.

4. İSLÂMÇILIĞIN YÜKSELİŞİNİ ETKİLEYEN İSLÂMÇILIK DIŞI ETKENLER

1980 öncesinde Türkiye, Soğuk Savaş atmosferi içinde NATO-Varşova çekişmesine paralel olarak sağ-sol kutuplaşmasını yaşamaktaydı. Bu kutuplaşmanın yasal siyasette asimetrik de olsa bir tezâhürü bulunmakla birlikte özellikle toplumun politize olduğu sokaklarda ve meydanlarda toplamda binlerce insanın hayatını kaybettiği çatışmalar, katliamlar, suikastler mey-

⁴⁴ Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Darbe*, Metis Yay., 2. basım, 1994, s. 19

⁴⁵ a.g.e, s. 72

⁴⁶ a.g.e, s. 62

⁴⁷ a.g.e, s. 75

dana gelmişti. Ulusal ve uluslararası koşulların değiştiği tarihsel süreçle birlikte 1990'lara gelindiğinde artık toplumu ve siyaseti mobilize eden daha farklı gündemler oluştu. Çoğu tartışmayı kendi eksenine oturtarak âdeta “yutan” Soğuk Savaş döneminin kapanmasıyla birlikte etnisite, cinsiyet, hayvan, çevre gibi çeşitli temellerden hareket eden akımlar yavaş yavaş toplumda öne çıkmaya başladı. Uluslararası sistemin yeni yapısıyla beraber küreselleşme ve karşıtları arasında da bir mücadele ortaya çıktı. Türkiye özelinde de Kürt meselesi, Alevîlik, feminizm gibi yeni tartışma konuları belirginleşti.

Bu kamplaşmaların dışında daha yerel/ulusal bir kamplaşma olarak Cumhuriyet'in kurucu ideolojisini ayakta tutmaya çalışan, bâzı toplumsal kesimlerin de desteğini alan bürokratik elitlerle, toplumsal bağları daha kuvvetli olan sağcı/muhafazakâr partiler arasında bir mücadele gözlemleniyordu. 1950'lerden 1990'lara miras kalan bu sosyo-politik rek bet, İslâmcılığın Orta Doğu genelinde olduğu gibi Türkiye'de de k pırdanmaya başlamasıyla giderek kızışacaktı. Zira İslâmcı hareketin toplumsal, iktisadî ve siyasî olarak güçlenmesiyle “rejim tehdidi” çok daha büyük seviyelere ulaşıyordu. Buna paralel olarak “rejim bekçisi” g çlerin uyguladığı savunma yöntemleri de sertleşecekti.

Türkiye'nin ekonomi tablosu da 1990'lardan 2000'lere sarkan dönemde büyük sarsıntılar geçiriyordu. Bunun neticesi olarak ortaya çıkan toplumsal huzursuzluk siyasî aktörlerin sâhip olduğu halk desteğinin dağılımını değiştirmektedir. Birkaç yıllık durulmaların ardından kendisini tekrarlayan iktisadî krizler ve patlak veren “skandal”lar toplumun merkez siyasete olan güvenini azaltarak düzen karşıtı söylemi güçlendiriyordu.

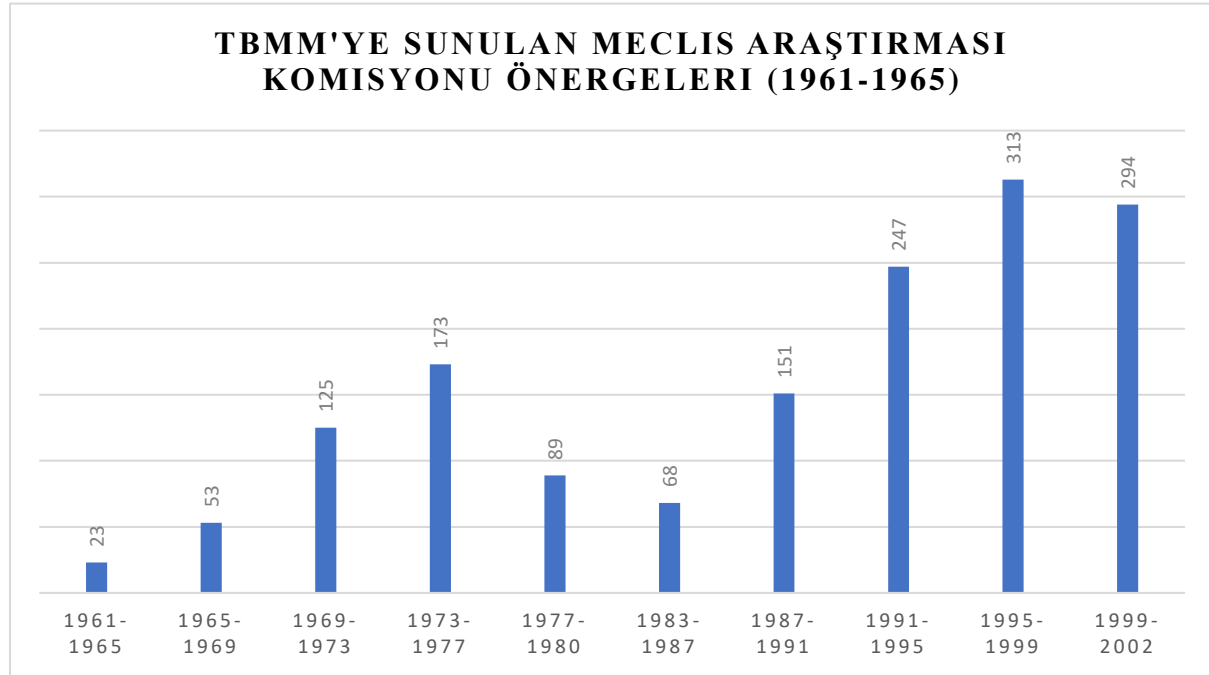
Bu çatışmacı atmosfer içinde gelişen Avrupa Birliği'ne üyelik süreci de toplumla devlet arasındaki bağların zayıflamasında katalizör işlevi gören propagandaların nesnesi olmuştu. Metropollere yönelik g çlerle belirginleşen kültürel çatışmalar özel televizyonların açılmasıyla farklı bir boyut kazanacaktı. Küreselleşme ve “iletişim devrimi”nin Batı ile Doğu arasındaki ve Türkiye'nin modern/seküler kesimleriyle geleneksel kesimleri arasındaki teması arttırması, yakınlaştırıcı etkilere sâhip olmakla birlikte savunmacı/kapanmacı refleksleri de kuvvetlendirebiliyordu.

4.1. Merkez Siyasette Yozlaşma

Daha önce değindiğimiz gibi 12 Eylül sonrası dönemde siyasî partiler çok parçalı bir yapı arz etmekteydi. 1990'lara gelindiğinde merkez sağ ve merkez solda ikişer, b zen  cer partinin birbirine yakın oy oranlarına ulaştığı bir denge ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde aynı siyasî/ideolojik geleneği temsil etme iddiasında olan partiler zaman zaman ideolojik karşıtlarından ziyâde

birbirlerini eleştirmişlerdir. Bu siyasî stratejideki amaç belirli bir siyasî/toplumsal tabanın tamamını konsolide etmek için o tabanın bir kısmına hâkim olan rakip partiyi gözden düşürmektir. Böyle bir siyasî ortamda iktidarda bulunan veya bir önceki dönemde iktidarda bulunmuş partiler çok sayıda partinin ve bu partilere yakın medya organlarının yoğun muhalefetiyle karşı karşıya kaldılar. Bu dönemde özellikle merkez sağ seçmenini konsolide etme konusunda DYP ve ANAP'ın yoğun bir şekilde birbirlerini yıpratmaya çalıştıkları görülür.

Meclis içindeki ve dışındaki partiler, özel televizyonlar ve gelişmeye başlayan sivil toplum hareketleriyle birlikte toplam muhalefetin çok güçlü olduğu bu dönemde en önemli eleştiri konusu iktisadî krizler ve yolsuzluklar oldu. Aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi TBMM'ye sunulan ve içinde yolsuzluk ve rüşvet iddialarının da bulunduğu önergelerin sayısı 1991'den itibaren giderek arttı. Önergelerin çoğu reddedilse dahi grafikteki yükselme bu dönemde usûlsüzlüklerin siyasî gündemdeki yoğunluğunu göstermektedir.

TEPAV araştırması verilerinden hazırlanmıştır. Bkz. https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255423113r9546.Bir_Bilgi_Olarak_Yolsuzluk_Nedenler_Etkiler_ve_Cozum_Onerileri.pdf

1990'larda en çok konuşulan yolsuzluklardan biri, "magazinel" tarafları da bulunan İSKİ skandalı idi. 1989 yerel seçimlerinde büyük bir zafer kazanan, 1991'de sosyal adaletçi söylemlerle iktidar ortağı olan SHP, 1989-1991 arasındaki işçi hareketinin yarattığı rüzgârı da arkasına alarak bu başarıları elde etmişti. SHP'li İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde patlak veren bu yolsuzluk, parti olarak SHP'nin oylarını düşürmekten başka sosyal demokrat söylemin

inandırıcılığını ve itibarını da zedeledi ve merkez sol siyasetin yoksul kesimlerin desteğini kazanma kabiliyetini düşürdü.

DYP-SHP hükûmetinin büyük ortağında ise 1993'te cumhurbaşkanı seçilen Demirel'in yerine genel başkanlığa ve başbakanlığa yükselen Tansu Çiller önemli tartışmaların konusu oldu. T. Çiller'in mal varlığı meselesi ve eşi Özer Çiller'in adının karıştığı iddialar başta ANAP olmak üzere siyaset ve medya tarafından sürekli gündeme getirildi. Çiller'in "ilk kadın Başbakan" olarak sâhip olduğu prestiji hızla tüketmeye başlamasından önce de Demirel'in başbakan olduğu 1993 yılında İLKSAN yolsuzluğu ortaya çıkmıştı.

Bu tür skandallar gündemi meşgûl ederken kamu finansman açığının artmasıyla 1994 krizi patlak verdi. Yerel seçimlerde oy kaybı yaşamamak için ilânı nisan ayına bırakılan yeni istikrar programında kamu açığını kapatmaya yönelik önlemler yer aldı. 5 Nisan kararları; KİT ürünlerinin fiyatlarına zam, tek seferlik ek vergiler, kamuya personel alımlarının dondurulması, işçilerin fazla mesai ücretinin düşürülmesi, emeklilik prim günü sayısının arttırılması, özel sigortanın teşvik edilmesi gibi düzenlemeleri içeriyordu. Kararların açıklanmasından sonraki birkaç ay içinde büyük sanayi kuruluşlarında 500-600 bin kişi işsiz kaldı.⁴⁸ Külfeti eşit dağıtılma-yan programın en fazla etkilediği kesim emek geliri elde edenler oldu.⁴⁹

1990'ların yolsuzlukları arasında doğrudan hükûmetin düşmesine yol açan Türkbank skandalı da vardı. Bankanın özelleştirilmesi için yapılan ihâleye fesat karıştırıldığı, olayda iktidar-sermaye-mafya ilişkilerinin iç içe geçtiği anlaşılınca CHP koalisyonuna dışarıdan verdiği desteği çekti, gensoru oylaması sonucunda ANAP-DSP-DTP hükûmeti düştü. Ana-Sol-D diye anılan bu koalisyon, 28 Şubat sürecinde Erbakan'ın 1997'de istifa etmesinden sonra Cumhurbaşkanı Demirel'in hükûmet kurma görevini Mesut Yılmaz'a vermesiyle kurulmuştu ve ancak bir buçuk yıl görevde kalabildi.

1990'ların irili ufaklı birçok yolsuzluk ve rüşvet haberinin dışında bir de bankaların batması ve hortumlanması hâdiseleri vardı. TMSF'nin 2009'da hazırladığı bir projede, 1990'lardan 2000'lerin başına kadar olan dönemde batan ve TMSF'ye devredilen 25 banka zikredilmektedir.⁵⁰

İktisadî istikrarın sağlanamadığı bu dönemin en sarsıcı krizleri ise 2000'in son, 2001'in ilk aylarında yaşandı. Bu süreçte ekonomide yaşanan dalgalanmaları gösteren rakamlar tarihî

⁴⁸ Zübeyir Turan, "Dünyadaki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi", Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 4. Cilt, 1. sayı, 2011, s. 56

⁴⁹ a.g.e

⁵⁰ Bkz. <https://www.raftemizligi.com> (Erişim: 22.01.2019)

seviyelere ulaştı. Örneğin Kasım 2000 krizinde iki hafta içinde Türkiye’den çekilen sıcak para miktarı (7 milyar dolar), 1992-1997 arasında ülkeye giren sıcak paranın yaklaşık iki katını teşkil ediyordu.⁵¹ 2001 yılının büyüme oranı OECD ortalamasının 7,4 puan altında kalarak yüzde -6,0 olarak gerçekleşti.⁵² “Temel Gereksinimler Maliyeti” ölçütüne göre yoksulluk oranı 1994’te yüzde 36,3 iken 2001’de yüzde 56,1’e yükseldi.⁵³

Enflasyonun yüzde 40’lar ile üç hâneli sayılar arasında deđiřtiđi⁵⁴ 1990’lar Türkiye’inde siyasetin ekonomi yönetiminde bu denli başarısız ve yozlaşmış olması, yukarıda bahsettiğimiz “çok sesli” ortamın da etkisiyle hâkim siyasî aktörlere yönelik yoğun bir güven bunalımına neden oldu. Parçalı yapıdaki merkez sağ ve merkez sol siyasetteki iç çekişmeler, rakip partinin gücünü azaltıp aynı oranda güçlenme stratejilerini başarıya ulaştırmadı. Tam aksine, karşılıklı “yıpratma” çalışmalarını aynı amaca hizmet ederek merkez siyasetin topluca çökmesine yol açtı. “Benzerleri” itibar kaybeden merkez partilerin rakipleriyle birlikte kendileri de toplumsal desteğini yitiriyordu. 1991 genel seçimleri temel alınarak bakılırsa 1995’te ve 1999’da ANAP, DYP ve SHP/CHP’nin sürekli oy kaybettiği görülür. Adı çeşitli yolsuzluk ve usûlsüzlüklere karışan bu üç parti bahsettiğimiz iktisadî tablonun gerçekleştiği yıllarda iktidarda bulunduğu için enflasyon, işsizlik ve yoksulluk bunlara fatura edildi. 1970’lerin “halkçı” unvanıyla bilinen ve 1990’lar Türkiye’inde “kirlenmeden” muhalefette kalan Bülent Ecevit’in DSP’si bu üç partinin aksine oylarını arttırarak 1999’da sandıktan zaferle çıksa da 2000-2001’in olağanüstü kriz koşulları, Ecevit’in sağlık durumu ve 1999 depremi gibi dramatik olayların da etkisiyle 2002’de DSP’nin olağanüstü çöküşünü ortaya çıkaracaktı.

Özetle, 1990’lı yıllarda Türkiye ekonomisindeki bunalımlar merkez partilerin arkasındaki halk desteğinin erimesine ve düzen karşıtı alternatiflerin öne çıkmasına neden oldu. Bu güven bunalımını en başarılı şekilde kullanan ise siyasî İslâmcı hareket idi. Geçerli iktisadî rejimin ve mülkiyet ilişkilerinin temelinde bakış açıları İslâmcıların ne kadar “düzen karşıtı” olduđu⁵⁵ sorusunu haklı olarak gündeme getirebilir. Ancak sosyalist solun 12 Eylül (1980) ve

⁵¹ Emre İbiş, “2001 Krizi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Etkileri” (Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2013, s. 119

⁵² <https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm> (Erişim: 22.01.2019)

⁵³ Fikret Koyuncu, Murat Şenses, “Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri”, *Çalışma ve Toplum*, 3. sayı, 2004, s. 11

⁵⁴ <https://tr.tradingeconomics.com/turkey/inflation-cpi> (Erişim: 22.01.2019)

⁵⁵ Siyasî kariyerine sermaye örgütü TOBB’da başlayan Erbakan’ın 1960’lı yıllarda verdiği bir konferansta “*tüccarların şehitlerle birlikte haşrolacağını*” söylemesi (Sadık Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma Yay., 1989, s. 58) Marksist anlamda anti-kapitalist bir mâhiyette “düzen karşıtı” olmadığını gösteren tarihsel bir vecize olarak kayda değerdir.

reel sosyalizmin çöküşü (1991) ile gelen hasarı telâfi edemediği bu dönemde hem görünür olacak kadar güçlü hem muktedir olmayacak kadar zayıf olan esas alternatif İslâmcılar idi. Bunda 1980 sonrası kentlerde yaygınlaşan cemaat ilişkilerinin ve “düzen karşıtı” olarak sürekli İslâmcıları konu edinen medyanın payı da vardı.

4.2. Müesses Nizama Yönelik Güvensizlik

Modern Türkiye tarihinde 31 Mart Vakası’ndan itibaren toplumsal ve siyasî alanda “laik-şeriat” kavgasının var olduğu söylenebilir. Bu iki kutbun adlandırılmaları, güç ilişkileri ve kullandıkları yöntemler değişmekle beraber 20. yüzyıl Türk siyasî hayatında bu çatışma değişik yoğunluklarda mevcudiyetini korumuştur. “Laik-şeriat”, “modern-geleneksel”, “yeni-eski”, “Batılı-Doğulu”, “taklitçi-yerli”, “ilerici-gerici” vb. şekillerde isimlendirilen bu tarihsel sürecin kökenleri ve gelişimi bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Fakat 1990’lar Türkiye’si için, bu dikotomilerin ikinci kısmını oluşturan kesimlerin giderek güçlenmeye başladığını ve Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren devlet aygıtında daha güçlü olan birinci kesimle arasındaki çatışmanın şiddetinin giderek daha yüksek bir seviyeye ulaştığını ifâde edebiliriz.

Muhafazakâr kesim ile laik devlet yöneticileri arasındaki gerilimin en belirgin örneklerinden biri şüphesiz başörtüsü meselesidir. 1990’larda türban takan kadınların üniversiteye girmeleri ve kamu kurum ve kuruluşlarında çalışmalarına dair talepler ve yasaklar zaman zaman gündemde önemli bir yer edindi. Refah Partisi’nin türban sorununu en yüksek düzeyde siyasî söyleme dönüştürmesinin yanı sıra konuyla ilgili pek çok eylem yapıldı. Örneğin 11 Ekim 1998’de onlarca ilde “*İnanca Saygı Düşünceye Özgürlük İçin El Ele*” gösterileri yapıldı. Organize bir şekilde gerçekleştirilen eylemlerde yüzlerce kişi gözaltına alındı.⁵⁶ Bu dönemde RP sürekli olarak başörtüsü, imam-hatipler, kuran kursları gibi konuları gündeme getirirken Şevki Yılmaz ve Hasan Mezarıcı gibi pek çok RP’li siyasetçinin bir mağduriyetin dile getirilmesinden öte açıkça nefret, tahkir hattâ küfür⁵⁷ üslûbuyla konuşması bu kültürel, toplumsal ve siyasî kutuplaşmayı farklı boyutlara taşıdı.

2 Temmuz 1993’te Pir Sultan Abdal Şenlikleri için Sivas’a gelen 33 aydın ve sanatçının gösterici grup tarafından ateşe verilen otelde hayatını kaybetmesi böyle bir atmosferde gerçekleşmişti. Aynı yılın 24 Ocak’ında suikaste uğrayan Uğur Mumcu’nun cenâze töreninde yapılan

⁵⁶ Hürriyet, 12.10.1998

⁵⁷ Örneğin Şevki Yılmaz’ın Gâziantep Belediye Başkanı Celâl Doğan’a genelev yaptırdığı ve genelevlerin varlığını savunduğu gerekçesiyle “*Mâdem eşitlikten yanasın pezevenk adam, önce hanımını gönder de eşitlik sağlansın.*” demesi. (Hürriyet, 27.12.1997)

konuşmalarda laiklik ve Atatürkçülük vurgusu yapılırken⁵⁸ Madımak katliamında da otel dışındaki kalabalık “kahrolsun laiklik” sloganlarını kullanmıştı.⁵⁹

Laiklik ve rejim tartışmaları 1995 genel seçimlerinde RP'nin birinci olması ve 1996 Haziran'ında RP-DYP iktidarının kurulması ile zirveye çıktı. Genelkurmay başta olmak üzere bazı bürokratik unsurlar RP'yi laik Cumhuriyet'e yönelik bir tehdit olarak algıladıkları için Refah-Yol hükûmetini sıkı bir şekilde denetleme, engelleme hattâ yıkma amacıyla görev yaptı. TSK'nın hükûmete karşı devamlı “teyakkuz” hâlinde olduğu bu dönemde Erbakan'ın tarikat liderlerini Başbakanlık'ta iftar yemeğinde toplaması, ilk yurt dışı ziyâretini İran'a yapması, Adalet Bakanı'nın Susurluk skandalını protesto amacıyla “*Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık*” eylemini yapanlara “*Mum söndü oynuyorlar.*” demesi, Aczmençiler gibi İslâmcı grupların sokak gösterileri ve Sincan'da düzenlenen “Kudüs Gecesi” gibi olaylar kamuoyunun gündeminden düşmedi. Genelkurmay da gerek MGK toplantılarında doğrudan gerekse de Sincan'da tankların yürütülmesi, basın mensuplarına “irtica” konulu brifingler verilmesi gibi olaylarla dolaylı olarak hükûmet üzerindeki baskısını sürdürdü. İrticaya karşı alınacak önlemlerden oluşan bildiri metninin imzalanmak üzere hükûmetin önüne konduğu bir MGK toplantısının tarihi bu sürece adını verdi ve Refah-Yol'un iktidardan düşürülmesi süreci “28 Şubat (1997) post-modern darbesi” olarak adlandırıldı. Bu arada Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, Anayasa Mahkemesi'nde RP için kapatma davası açtı. TSK, yargı ve medyanın yoğun baskıları altında çıkış yolu arayan koalisyon ortakları, Çiller'in başkanlığında yeni bir hükûmet kurmak için Haziran ayında 54. hükûmetin istifasını ilân etti. Fakat Cumhurbaşkanı Demirel'in yeni hükûmeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermesi ve ANAP-DSP-DTP hükûmetinin Temmuz'da güvenoyu almasıyla Refah-Yol dönemi kesin olarak bitti.⁶⁰

28 Şubat'ı tâkip eden dönemde RP kapatıldı, Erbakan ve diğer bazı milletvekilleri siyasetten men edildi, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan hapis cezası aldı, türban yasağı sıkı bir şekilde uygulandı, İslâmcı dernek, vakıf ve diğer örgütlenmelere karşı yaptırımlar hayat geçirildi. Bütün bu süreç bahsedilen kutuplaşmayı doğal olarak tırmandırdı ve devlet gücüyle engellenen İslâmcı siyasete kimilerine göre “mağdur” olmanın getirdiği hak-

⁵⁸ Milliyet, 28.01.1993

⁵⁹ “Son Darbe: 28 Şubat” (Yap.: Mehmet Ali Birand), CNN Türk, 2012

⁶⁰ Süreçle ilgili popüler bir kaynak için bkz. “Son Darbe: 28 Şubat” (Yap.: Mehmet Ali Birand), CNN Türk, 2012. Belgeselin deşifre edilmiş hâli için bkz. Mehmet Ali Birand, Son Darbe: 28 Şubat, Doğan Kit., 2012

lılık ve prestij ile daha güçlü bir şekilde geri dönmenin koşullarını sağladı. “Etki, tepkiyi doğurur.” vecizesiyle özetlenebilecek temel düşünme biçimi üzerine kurulu bu yorum, 28 Şubat dönemi ve AKP’nin iktidara gelmesi sürecini açıklamak için kullanılan oldukça popüler bir yaklaşımdır. 28 Şubat’ın oluşturduğu veya güçlendirdiği faktörler ele alındığı zaman bu yorumda haklılık payının bulunduğundan söz edilebilir. Üstelik kollektivist kültürün hâkim olduğu⁶¹ toplumsal yapı, farklı toplumsal kesimler arasındaki kutuplaşmanın artmasıyla ortaya çıkan dinamiğin bir iktidar stratejisine dönüşmesine elverişli niteliktedir. M. Önderman’a göre “Kollektivist kültürlerde ahlakın toplulukla sınırlı olması, ulustan küçük topluluklar arasındaki ilişkilerde yüksek düzeyde bir güvensizliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunuyor. (...) Türkiye’ye ilişkin bulgular, kollektivist kültürlerde, genel sosyal kaygılardan çok, grup-içi ihtiyaç ve normlarının önemli görüldüğü yolundaki verilere uyuyor.”⁶²

Fakat bu kültürel etki-tepki mekanizmasını bir siyasî değişim sürecinin tek ve bağımsız belirleyicisi olarak görmek doğru olmayacaktır. Nazi iktidarının salt Alman toplumundaki kronik bir ırkçılığın ürünü olmayıp 1929 küresel ekonomi krizinin etkisiyle vuku bulması gibi Türkiye’de İslâmcılığı iktidara taşıyan toplumsal eğilimler de iktisadî sorunlarla birlikte değerlendirilmelidir. Refah talebi karşılanamayan geniş kesimlerin rahatsızlıkları bu bağlamda “kültürel” faktörü de etkileyen bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. İslâmcı ideolojinin “inhitat” anlamı ve tarihsel mağduriyet söylemi hatırlanarak F. Açıkkel’e kulak vermek gerekirse “Kutsal Mazlumluk, içinde ezikliğin ve acı söyleminin önemli bir yer tuttuğu -Hegelyen bir ifade ile kapitalizmin Türk-İslâm coğrafyasındaki ‘tinsel görüngüsüdür’. Sınıfsal ve kültürel olarak maddî dayanaklarını yitiren, toplumsal sürecin edilgen-ezik öznelerinin; köksüzleşmiş yığınların; periferinin-taşranın zincirlerinden boşalmış enerjisinin; arabeskin ‘ben de Allah kuluyum’ diyen öznesinin baskıcı bir siyasal aygıtla eklemelenmesidir. Yığınların, ekonomik rekabetin gerilimine ve güç fetişizmini körükleyen bir siyaset söylemine teslimiyetidir.”⁶³

Bu dönemde irticayla mücadelenin ana aktörü olan TSK’nın hazırladığı “Batı Harekât Konsepti” belgesi de konunun iktisadî yönünü görmezden gelmedi. Bu metinde sıralanan, İslâmcılığın güçlenmesine neden olan/olabilecek etkenlerde ilk iki madde “Gelir dağılımı dengesizliğinden kaynaklanan tehdit” ve “İşsizlikten kaynaklanan tehdit”tir. Birinci maddede “Açlık, sefalet ve yokluk sınırında olan yüzde 40’lık dilimi kapsayan bu insanlar için her türlü

⁶¹ Bireyci ve kollektivist kültürlerin karşılaştırması için bkz. Murat Önderman, “Türkiye’de Tekilci Kültür, Hukukilik ve Armağan Ekonomisi”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 25. sayı, 2001, s. 157

⁶² Murat Önderman, Türkiye’de Devlet, Sosyal Kontrol ve Öznelik, Filiz Kit., 2007, s. 37

⁶³ Fethi Açıkkel, “‘Kutsal Mazlumluğun’ Psikopatolojisi”, Toplum ve Bilim, 70. sayı, 1996, s. 153

istismarın yapılabileceği ve bilhassa din faktörünün kolaylıkla işlenebileceği bir ortam hazırlanmaktadır.” tespiti yapılmıştır. Belgenin irticayla mücadelenin esaslarını belirten bölümünde de bu iktisadî sorunların çözümüne vurgu yapılmıştır.⁶⁴

Netice olarak “seküler-dindar” kamplaşmasının 1990’larda giderek daha etkili bir toplumsal dinamik hâline gelmesi bir vakıa olmakla birlikte, bireylerin siyasî tercihlerini etkileyen büyük iktisadî dalgalanmaları hesaba katmayan genel “etki-tepki” söylemi, haklılık payı taşıyan ancak eksik kalan bir açıklama olmaktadır.

4.3. Küreselleşme ve AB Sürecinin Yarattığı Korunmacı Refleksler

İslâmcılığın yükselişini etkileyen İslâmcılık dışı faktörler arasında üçüncü olarak küreselleşme ve Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinin yarattığı tepkiler zikredilebilir. 1990’lı yıllar iletişim araçlarının geliştiği, kitlelerin günlük hayatta daha fazla “uzak mesafeli” temas kurdukları, zihin dünyasının giderek heterojenleştiği bir dönem oldu. “Öteki” ile tanışmak ve etkileşime girmek kişilerin değerlerinde, yaşam tarzlarında, düşünme biçimlerinde değişime neden olabilmektedir. İletişim ve etkileşimin gerçekleştiği platformlara küresel ölçekte Batı kültürü, ulusal ölçekte de laik orta sınıf kültürü hâkim olduğu için bu değişimin yönünün İslâmî değerlerden dünyevîliğe doğru olması beklenmektedir. Dolayısıyla teknolojinin ve iletişim araçlarının gelişimi bir sekülerleşme sürecini doğurmaktadır ki bu “süreç”, İslâmcı-muhafazakâr cemaatta bir “tehdit” olarak algılanmıştır ve “yozlaşma” karşıtı bir söylemin inşâsı ile “yabancı”ya karşı kuşkucu bir eğilimin toplumda yayılması amaçlanmıştır.

Özel televizyon kanallarının ortaya çıktığı bu yıllarda TRT’nin bürokratik-disipliner havasından azâde sermaye televizyonları Batı pop kültürüne olan merakla “oyunarak” entrika dolu pembe dizileri, “kırmızı nokta”lı erotik yayınları, ünlülerin ilişkilerini anlatan magazin programlarını yayına koydu. Bu popüler kültür arzı talebini bulmakta zorlanmıyordu, fakat öte yandan iktisadî açıdan yoksulluk, yolsuzluk ve skandallarla dolu, siyasî açıdan Bosna, Çeçenistan, Filistin gibi “mazlumiyet”lerin yaşandığı 1990’lar atmosferinde İslâmcı söylem bu “kültürel hegemonya”nın gayriciddîliğini yargılayarak toplumsal mobilizasyon olanaklarını kullanmaktan çekinmiyordu.

Avrupa Birliği’nin Türkiye’nin üyelik çabalarını “bir türlü” kabûl etmemesi de Batı’nın Türk-Müslüman düşmanlığı ve “biz”e karşı çifte standartlılığı üzerinden, siyasî karşıtlığın ötesinde kültür ve değer olarak da Batı karşıtlığını güçlendiriyordu. AB’yi bir “Hıristiyan kulübü”

⁶⁴ Metnin tamamı için bkz. Cengiz Özakıncı, İblisin Kiblesi, Otopsi Yay., 8. basım, 2008, s. 451

olarak nitelendiren RP'nin propagandalarında AB üyelik sürecinin Türkiye ile İsrail'i birleştirmeyi amaçladığına dair komplo teorileri en üst düzeyden iddia ediliyordu. F. Açıkkel'e göre, *"Mazlum ideolojisinin -bireysel ya da ulusal-kollektif ölçekte olduğuna bakmaksızın- şekillendirdiği komplo teorilerinin genel özelliği, işaret edilen 'kötülüğün-olumsuzluğun' nesnel bir olumsuzluk değil, fakat özellikle kendi şahsına karşı girilmiş bir eylem olduğu düşüncesinin baskın olmasıdır. Bu nedenle, böyle bir ideolojinin en fazla vurguladığı öge kendi mağduriyetidir."*⁶⁵ Sovyetler Birliği'nin çöküşünün yarattığı boşlukta İslâm coğrafyasında yaşanan iç çatışmalar ve ABD'nin bölgeye askerî olarak müdahale etmeye başlaması, içeride yaşanan "başörtüsü zûlmü" gibi olaylarla birlikte İslâmcılık açısından çok güçlü bir mazlumluk söylemine, fakat zûlme ağıt yakmanın ötesinde bir iktidar seferberliğine dönüştürülüyordu. Menşei bu "zülümlerin" sâhibinde olan, "biz"e yabancı olan değerlere karşı mücadele edilmesi de bu seferberliğin doğal bir niteliği idi. Dolayısıyla 1990'ların küresel ve ulusal ölçekteki kültürel şartlarının İslâmcı ideolojinin yükselişindeki etkenlerden biri olduğundan bahsedilebilir.

Burada İslâmcı ideolojideki bir kırılma göze çarpmaktadır. Millî Görüş'ün ana çizgisi olan RP ve devamındaki FP ile SP'nin (Saadet Partisi) bu bahsettiğimiz yöntemleri uygulamasına karşı "Millî Görüş gömleğini çıkararak" AKP iktidara yürürken uzlaşmacı bir politika benimsedi. AB üyeliğini hedefleyen, ABD'li üst düzey yetkililerle yakın ilişkiler kuran "muhafazakâr-demokrat" AKP, bahsedilen küreselleşme sürecine muhalefet ederek değil eklemlenerek iktidar stratejisini oluşturdu. Özetle İslâmcı ideolojideki kırılmanın bir sonucu olarak Batı ile ilişkilerde iki farklı yaklaşımdan söz edilebilir.

SONUÇ

Türkiye'de 1970'lerin başından itibaren bağımsız bir güç olarak varlığını sürdüren İslâmcı siyaset 25 yıl sonra 1995'te ilk kez bir genel seçimden birinci parti olarak çıkmış, koalisyonla da olsa iktidara gelmiştir. Kısa ömürlü olan bu iktidarın ardından 2002 genel seçimlerinde ise bu geleneğin içinden "yenilenerek" çıkan bir parti yüzde 34 oy oranı ile tek başına iktidara gelmiş ve 2019 yılı itibarıyla 17 yıla yakın bir süredir Türkiye'yi yönetmektedir.

İslâmcılığın birkaç on yılda zirveye tırmanmasının çeşitli nedenleri vardır. 1980'li yıllarda uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının sonucu olarak kırdan kente ve metropollere yönelik büyük göçlerin kentlerde oluşturduğu ağlar ve devletin "sosyal" niteliğinin silikleşmesiyle açılan boşluğu dinî yapıların doldurması, neo-liberalizmin yarattığı yeni sosyo-ekonomik koşulların İslâmcılık için fırsata dönüştüğünü göstermektedir. Öte yandan, 12 Eylül'ün anti-

⁶⁵ Fethi Açıkkel, a.g.e

komünist saiklerle İslâmcılığa alan açması, örneğin imam-hatiplilerin öğrenim gördükleri alanın dışındaki fakültelere girmelerine izin verilmesi ve din dersinin zorunlu hâle getirilmesi, İslâmcıların işini kolaylaştıran bir başka etken olmuştur.

Hâl-i hazırda 1970'lerden itibaren Orta Doğu'da seküler-modernleşmeci Baas ve benzeri çizgideki iktidarların sorgulandığı, İran'daki İslâm İnkılâbı'nın ve Suudî Arabistan rejiminin bölgedeki İslâmcı hareketleri desteklediği, Afganistan cihadının ve diğer İslâmî hareketlerin yaygınlaştığı bir atmosfer mevcuttur ve Türkiye'deki İslâmcılık bu olanaklardan da faydalanmıştır. Ayrıca AB üyelik sürecinde ortaya çıkan "AB kapısında bekleyip yüzüne bakılmayan Türkiye" imajı da Batı'ya karşı duyulan ikircikli sevgi-nefret hissinde nefretin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra küreselleşme çağının olanakları ile Batı pop kültürünün özel televizyonlar aracılığıyla halka sunulması da yine bu kültür bombardımanına pek de ilgisiz olmayan halkın kamusal alanda muhafazakâr-korunmacı eğilimler göstermesini sağlamıştır.

Siyasî partiler düzleminde, merkez sağ ve merkez sol partilerinin "düzen partisi" olarak yolsuzluklarla anılması ve yoksulluğun sebebi olarak görülmesi bu partilerin toplum nezdindeki itibarının azalmasına yol açarken buna paralel olarak "düzen karşıtı" Refah Partisi tabanını genişletmiştir. 12 Eylül'ün 1980 öncesi partileri kapatıp liderlerini siyasetten men etmesi, bu arada ANAP, SHP gibi yeni partilerin kurulması ve nihâyet eski liderlerin siyasete dönüşüyle birlikte merkez partiler çok parçalı hâle gelince RP'nin yüzde 15-20 bandındaki oyları İslâmcıların hem yerelde hem genelde iktidar olma şansını arttırmıştır.

İslâmcılığın ve RP'nin giderek güçlenmesi ile "rejimin bekçisi" konumundaki TSK başta olmak üzere devlet bürokrasisi "irticayla mücadele" görevine büyük önem vermiş, bu dönemde arkasındaki halk desteği giderek büyüyen İslâmcılık ile devlet arasında büyük bir mücadele yaşanmıştır. TSK, yargı ve medyanın etkin olduğu 28 Şubat sürecinde RP'li 54. hükûmet düşürülmüş, ancak İslâmcılığın büyümesine neden olan siyasî, iktisadî ve toplumsal koşullar değişmediği için "irticaya karşı" alınan zafer kısa ömürlü olmuştur. Merkez partiler birbirlerini ve hazineyi "yemeye" odaklanmış ve biri gidip başka bir "benzeri" gelen bu partiler toplumsal refahı sağlayamamanın yanında yolsuzluk ve krizlerle itibar kaybederken hem İslâmcı gelenekten gelen hem de demokrasi, küresel entegrasyon ve AB üyeliği gibi "yenilikçi" mesajlarla içeride ve dışarıda farklı çevrelerle temas sağlayan AKP, birçok partinin siyaset mezarlığına defnedildiği 2002 seçimlerinde iktidara gelmiştir. 1990'lardan itibaren siyaset, bürokrasi ve medya "laik-şeriat" kamplaşmasını bir şekilde kamuoyu gündeminde tuttuğu için siyasî tercih-

lerde bu kamplaşmanın etkili olduğu ve “mağdur” pozisyonunda olan İslâmcılığın baskıları fırsata çevirdiği doğru olmakla birlikte, Cumhuriyet tarihinin en büyük iktisadî krizi olan 2001 krizinin de yaşandığı 2002 öncesi yoksulluk, yolsuzluk ve çürüme dönemi, iktisadî koşulların İslâmcılığı iktidara taşıyan süreçte anlatılandan daha etkili olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR, DERGİLER, GAZETELER VE BELGESELLER

- _____ “Son Darbe: 28 Şubat” (Yap.: Mehmet Ali Birand), CNN Türk, 2012
- _____ 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet)
- _____ Hürriyet, 12.10.1998
- _____ Hürriyet, 27.12.1997
- _____ Milliyet, 28.01.1993
- _____ Refah Partisi Seçim Beyannamesi, 1991
- Anthony Giddens, Sosyoloji, Kırmızı Yay., 2012
- Cengiz Özakıncı, İblisin Kiblesi, Otopsi Yay., 8. basım, 2008
- Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, Tekin Yay., 1. Cilt, 1996
- Emre İbiş, “2001 Krizi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Etkileri” (Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2013
- Emre Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye, Remzi Kit., 38. basım, 2006
- Erhan Afyoncu, “Nüfusumuz Artmadığı İçin Bir İmparatorluğu Kaybettik”, Sabah, 31.01.2016
- Fethi Açikel, “‘Kutsal Mazlumluğun’ Psikopatolojisi”, Toplum ve Bilim, 70. sayı, 1996, s. 153
- Fikret Koyuncu, Murat Şenses, “Kısa Dönem Krizlerin Sosyoekonomik Etkileri: Türkiye, Endonezya ve Arjantin Deneyimleri”, Çalışma ve Toplum, 3. sayı, 2004, s. 11

İbrahim Gökbürün, “İstanbul’da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı (1950-2015)”, Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi, 1. Cilt, 3. sayı, 2017, s. 110

Karl Marx, Friedrich Engels, Komünist Manifesto (Çev.: Nail Satlıgan), Yordam Kit., 2. basım, 2014

Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, İmge Kit., 9. baskı, 2005

Mahmut Kaya, “Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları”, Birey ve Toplum, 2. Cilt, 4. sayı, 2012, s. 111

Mehmet Ali Birand, Son Darbe: 28 Şubat, Doğan Kit., 2012

Murat Önderman, “Türkiye’de Tekilci Kültür, Hukukilik ve Armağan Ekonomisi”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 25. sayı, 2001, s. 157

Murat Önderman, Türkiye’de Devlet, Sosyal Kontrol ve Öznellik, Filiz Kit., 2007

Mustafa Doğan, “Siyasal Açından 1980 Sonrası İslami Sermaye Birikim Modelinin Analizi: Türkiye’de İslam Bankacılığı” (Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2006

Necmettin Erbakan, Adil Ekonomik Düzen

Nurdan Gürbilek, Vitrinde Yaşamak, Metis Yay., 3. basım, 2001

Oktay Yenal, Cumhuriyet’in İktisat Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. baskı, 2003

Ömer Çaha, “Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslâmî Uyanış”, İslâmcılık, İletişim Yay. (Ed.: Murat Gültekingil, Tanıl Bora), 2. baskı, 2005, s. 476

Ömer Demir, “Anadolu Sermayesi ya da İslâmcı Sermaye”, İslâmcılık, İletişim Yay. (Ed.: Murat Gültekingil, Tanıl Bora), 2. baskı, 2005, s. 870

Roger Owen, Şevket Pamuk, 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi (Çev.: Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi Yay., 2002

Ruşen Çakır, Ayet ve Slogan, Metis Yay.

Ruşen Çakır, Ne Şeriat Ne Darbe, Metis Yay., 2. basım, 1994

Sadık Albayrak, Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı, Araştırma Yay., 1989

Salih Öztürk, Deniz Özyakışır, “Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi”, Mevzuat Dergisi, 94. sayı, 2005

Şerif Mardin, Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yay., 1991

Uğur Mumcu, “Güdümlü Liberal!”, Cumhuriyet, 26.11.1987

Uğur Mumcu, “Aymazlık...”, Cumhuriyet, 29.10.1991

William Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi (Çev.: Mehmet Harmancı), Agora Kit., 2008

Yalçın Akdoğan, “İslâmcılık Bağlamında Türkiye’de Siyasal İslam’ın Gelişimi ve Refah Partisi 1980-1998” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1999

Zübeyir Turan, “Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi”, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 4. Cilt, 1. sayı, 2011, s. 56

ONLINE KAYNAKLAR

<https://arsiv.ntv.com.tr/news/131771.asp>

<https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm>

<https://tr.tradingeconomics.com/turkey/inflation-cpi>

<https://www.ldap.org/ekonomi-2/>

<https://www.raftemizligi.com>

https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255423113r9546.Bir_Bilgi_Olarak_Yol-suzluk_Nedenler__Etkiler_ve_Cozum_Onerileri.pdf